

КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МЕТАЗНАННЯ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Г.Л. Лихолай

Проблема знання та оперування ним знаходиться в центрі уваги майже всіх галузей сучасного наукового простору. Більш того, інтенсивними темпами розвивається міждисциплінарна область – когнітологія, що спеціалізується саме на дослідженні принципів, методів, засобів формування, структурування і переробки знання, а також його адаптування або відторгнення індивідом стосовно власної картини світу. Важливу роль у розвідках такого порядку відіграють епістемічні студії, що концентруються навколо метарівневих компонентів персональних чи колективних фондів знань, або, іншими словами, вельми особливого типу знання – метазнання (знання про знання). Лінгвістична епістемологія як субдисципліна загальної епістемічної теорії вивчає як принципи мовного вираження метазнання, так і комунікативний потенціал мовних одиниць з епістемічним значенням та можливості сигналізувати ними про епістемічні параметри певних об'єктів.

У ролі експліцитних мовних фіксаторів ідеї метазнання в тій чи іншій мові виступають відповідні лексичні одиниці, що виявляють у своїй семантичній структурі епістемічні значеннєві елементи. Вивченню семантичних особливостей лексики знання в конкретних мовах та у міжмовному зрізі присвячена значна кількість робіт, де епістемічні лексеми різної частиномовної приналежності досліджуються як мовні виразники поняття знання [1], специфічні зв'язки з провідною посесивною архісеєю „мати у розумі” [2], показники епістемічної модальності [3], мовні засоби концептуалізації ментального простору [4], складові семантичного поля психічної діяльності [5]. Однак досі ще не був проведений аналіз загального корпусу епістемічної лексики сучасної німецької мови як втілювача ідеї метазнання із комплексним використанням логічних, лінгвістичних і когнітивних методик. **Мета** цієї статті полягає у встановленні семантичних особливостей німецькомовних лексем з епістемічною компонентою значення та у виявленні реляцій між елементами лексико-семантичного поля метазнання як мовного відображувача відповідної концептуальної сфери.

Німецька мова володіє досить розвиненим лексичним потенціалом для вираження епістемічної ідеї. Вивчення даних лексикографічних джерел і результатів досліджень провідних лінгвістів дозволило здійснити відбір лексичних одиниць, які формують відповідну епістемічну лексико-семантичну групу (ЕЛСГ). Основною когнітивною компонентою цього лексичного масиву є передача „знання про знання” – оцінки / характеристики суб'єктом якості свого знання стосовно екстралінгвальних явищ, що ним „омовлюються”.

Як відомо, метазнання належить до однієї з провідних когнітивно-дискурсивних категорій природної мови. Дослідники говорять у цьому зв'язку про достовірне і недостовірне, суб'єктивне і об'єктивне, впевнене і невпевнене знання, а також про знання, яке може супроводжуватися додатковими епістемічними імпульсами у вигляді віри / невіри, розуміння / нерозуміння [6, 22-23]. Система концептів, що підпорядковуються єдиній епістемічній ідеї, проектується на семантичне поле епістемічної лексики, поділяє його на окремі класи та утворює відповідну матричну структуру – лексико-семантичний каркас епістемічного фонду німецької мови.

Мовець (суб'єкт) у певний момент часу перебуває стосовно об'єктів чи смислів у певному епістемічному стані. При необхідності він може просигналізувати про це відповідними мовними засобами, зокрема епістемічними лексемами. Кожен концепт епістемічного типу співвідноситься з чітким набором лексичних засобів та переходить у відповідну семему, перетворюючись через призму національної свідомості та специфікуючись у ній стосовно мовної картини світу.

Залучення прийомів аналізу лінгвістичної семантики, запропонованих І.М. Кобозевою [7], Дж. Лайонзом [8], В.М. Нікітіним [9], дозволило встановити, що ЕЛСГ німецької мови представляє собою квазісинонімічний корпус гіпогіперонімічного типу, ядром (гіперонімом) якого виступає інтегральна ознака 'метазнання' з трьома основними гіпонімами (семантико-епістемічними блоками): 1) повноти знання, 2) розуміння, 3) віри.

Семантико-епістемічний блок **повноти знання** базується на модусі достовірності, що знаходить своє втілення в наданні мовцем (суб'єктом) певного епістемічно-оцінного обрамлення своєму знанню за шкалою ймовірності (ступеня відповідності дійсному стану речей). Лексико-семантична підгрупа повноти знання носить градуйований характер та представлена трьома основними класами – повного (достовірного) знання, недостовірного знання та незнання.

Лексеми **повного знання** (*Bescheid*) *wissen*, *Wissen*, *wissentlich*, *kennen*, *Kenntnis*, *Kenner*, *Kennerchaft*, *Erfahrung*, *bekannt*, *vertraut*, *wahr*, *wahrhaft(ig)*, *Wahrheit* та ін. дозволяють сигналізувати про наявність у свідомості суб'єкта певного фрагмента, супроводжуючи останній епістемічною оцінкою з позицій повного (достовірного) знання та вказуючи на можливість індивіда відтворити даний фрагмент свого епістемічного світу. Так, у висловленні *Er weiß, was er will* [10, 1440] епістемічне дієслово сигналізує про наявність в епістемічному світі суб'єкта знань стосовно своїх бажань і цілей (*was er will*) та про оцінювання ним цього знання як повного, а, значить, і спроможність відтворити це знання, у т.ч. в мовленні (тобто розкрити зміст своїх бажань і цілей через декодування питального компонента *was*).

У рамках тієї чи іншої підгрупи загальної ЕЛСГ виділяються лексичні одиниці, що мають у своїй семантичній структурі лише семи епістемічного характеру та виражають певний епістемічний концепт у „чистому” вигляді. Такі лексеми виконують роль епістемічно-семантичних примітивів. У лексико-семантичному класі **повного знання** такий статус мають конкуруючі лексеми *Wissen* / *wissen* та *Kenntnis* / *kennen*. В одних випадках вони можуть виступати як синоніми, в інших – відрізнятися деякими семантичними характеристиками. Такі відмінності полягають, як правило, в різному ступені конкретики / узагальненості (*wissen* з більшим ступенем абстрактності, *kennen* – конкретики), різних джерелах здобутого знання (чуттєво

сприйняття або власний досвід для *kennen* та власний досвід, сприйняття, вивчення, повідомлення від інших для *wissen*), різних об'єктах знання (знайомство з людиною через лексему *kennen* або знання об'єкта з просторовою компонентою через *wissen*).

Повне знання може передаватися лексично, супроводжуючись додатковими семантичними імпульсами неепістемічного характеру, які в семантичній структурі епістемічних лексем представлені такими значеннєвими одиницями, як можливість ідентифікації об'єкта за певною ознакою (*an etw. kennen*), як практичний характер знання (*wissen + zu + Inf., Erfahrung*), як деталізованість знання (*mit etw. vertraut sein*).

До сфери повного знання належать також концепти **істина, правда і хибність**. Новітні дослідження показали, що „істина” представляє собою об'єктивну (або ж інтерсуб'єктивну), а правда – суб'єктивну величину [11, 66]. У цьому випадку проявляється відсутність розрізнення німецькомовною свідомістю концептів „правди” та „істини”, оскільки вони передаються синкретично. Єдина лексика (*wahr, Wahrheit, wahrhaft, wahrhaftig, wirklich*) може виражати як відповідність дійсності, так і відповідність внутрішнім нормам і принципам суб'єкта. В антонімічній опозиції до лексем істинності / правдивості перебувають лексеми хибності (*falsch, fälschlich, unwahr, irrig*), які виражають повне знання про хибність пропозиції. Компонента заперечення в даному випадку належить до структури пропозиції, а не до простору її епістемічної оцінки суб'єктом.

Як відомо, непевне знання представлене в мові найбільш розгалуженою системою засобів його передачі – від дуже високого до дуже низького ступеня достовірності [6, 22-23]. Даний вид знання знаходиться між двома протилежними логіко-семантичними полюсами (*повного знання і незнання*) і має найбільший діапазон співзначень. Концепти **очевидність** (*offenbar, offenkundig, offensichtlich, evident, klar*), **впевненість** (*gewiß, Gewißheit, bestimmt, Bestimmtheit, feststehen, sicher, sicherlich, Sicherheit, zuversichtlich*) та **переконаність** (*überzeugt, Überzeugung*) на шкалі достовірності знаходяться найближче до верхньої точки – „піку” достовірності. У першому випадку мовець (суб'єкт) маркує пропозицію як вірну з його точки зору через відсутність інших альтернатив при ознайомленні зі всіма зовнішніми обставинами, що супроводжують описаний стан речей.

Два інші концепти „впевненість” і „переконання” представлені в німецькомовному лексико-семантичному фонді як синонімічні епістемічні величини. Проте певну межу між ними все ж можна провести: якщо лексика впевненості передає насамперед ідею безальтернативності з точки зору суб'єкта щодо вірності даної пропозиції, то лексеми переконання виражають стійку думку стосовно істинності повного знання, яку суб'єкт сформував через власний досвід або шляхом перевірки.

„Нижче” на шкалі ймовірності перебувають синонімічні концепти **вважання** (власної думки) та **припущення**. Якщо припущення (*Annahme, annehmen, mutmaßen, Mutmaßung, mutmaßlich, kalkulieren, vermuten, Vermutung, tippen, schätzen, Wahrscheinlichkeit, wahrscheinlich, wohl, vielleicht, eventuell*, модальні дієслова у відповідних граматичних формах) представляє собою недостовірне знання на основі раціональних висновків із фактів, то власна думка (*denken, meinen, urteilen, beurteilen, finden, Ansicht, Meinung, Urteil*) формується із залученням особистих принципів, правил і норм та відповідності ним об'єкта. Концепт **сумнів** (*zweifeln, zweifelhaft, Zweifel, Bedenken, Skepsis*), антонімічний відносно концепту „впевненість”, представляє особливий епістемічний стан із декількома альтернативними можливостями, що претендують на статус істинності в епістемічному фонді індивіда.

Концепти **очікування / передбачення / передчуття** (*erwarten, Erwartung, voraussehen, voraussichtlich, Voraussicht, ahnen, Ahnung*) характеризуються наявністю конкретної часової компоненти, а саме – орієнтованості на майбутнє [2, 280]. Епістемічний концепт **побоювання** (*fürchten, befürchten, ahnen*) вирізняється задіяністю фактору стурбованості суб'єкта та небажаності з його позиції того існування стану речей, що втілений у пропозиції. **Ствердження** (*Behauptung, behaupten*) передбачає не тільки впевненість суб'єкта у вірності пропозиції, а ще й обов'язковий елемент процесу говоріння – факт і вимовлення пропозиції як істинної. Німецька мова маркує ствердження як повідомлення чогось без наведення аргументів. **Наполягання** (*bestehen, beharren*) передбачає доповнення даних семантичних компонентів ще одним – „стійкість суб'єкта у своїй епістемічній позиції”.

На нижніх щаблях шкали, що на відрізку вираження недостовірного знання більш схилиються у бік незнання, знаходиться лексика передачі **омани** та невірної думки (*irren, Irrtum, Wahn, wännen*), а також лексика, яка передає концепт **здаваність** (*scheinen, Schein, scheinbar, anscheinend, offenbar, offensichtlich*), який німецькомовна свідомість фіксує як зовнішнє враження, що, як правило, не відповідає дійсності. Лексика, що виражає **надію** (*hoffen, Hoffnung, hoffentlich*), також належить до розглянутої епістемічної шкали та поєднує в собі концептуальні елементи впевненості, очікування й припущення.

Епістемічне значення **незнання** передається у німецькій мові лексикою достовірного знання із запереченням (*nicht wissen, nicht kennen, Unwissenheit, unwahr, ahnungslos*). Лексика недостовірного знання та незнання також виявляє у своїй семантичній структурі семи-нюансизатори неепістемічного типу: окресленість об'єкта припущення (напр., його просторове визначення через особливу конструкцію з дієсловом *vermuten*), необґрунтованість у поєднанні з негативною етичною забарвленістю (*sich einbilden, Einbildung*), брак знання в конкретній області у поєднанні з необхідністю здобути це знання (*Unwissenheit*).

Семантико-епістемічні примітиви блока **віри / невіри** (*Glaube / Unglaube*) маркують віру як особливий епістемічний стан – внутрішню впевненість, що не залежить від доказовості пропозиції. Вона передбачає непотрібність цих доказів, а також переконання, яке базується на почуттях (із залученням емоційної компоненти). Певний прошарок лексики віри передає одну конкретизовану значеннєву компоненту, а саме релігійну, теологічну (віру в Бога).

Лексико-семантичні примітиви для вираження концепту “**довіра**” (*Vertrauen*) маркують його як віру в конкретний об’єкт, а саме в те, що на когось / щось можна покластися. В семантичній структурі лексики довіри проявляються додаткові індивідуальні семи: фізична передача предмета для зберігання на основі довіри чи повідомлення чогось таємного або ж особистого на основі впевненості в тому, що адресат не передасть дану інформацію третім особам (*anvertrauen, offenbaren*), видача доручення на основі довіри (*betrauen*) та деякі ін.

Лексика підгрупи **віри** / **невіри** корелюється певним чином із лексикою **недостовірною знання**. Вони перекривають одне одного спільними семантичними характеристиками: лексика віри має у своїй семантичній структурі концептуальні елементи впевненості та переконання, лексика довіри виявляє близькість до семантичних ознак впевненості та очікування, лексика сумніву і переконання споріднена за своєю семантикою з лексемами віри, а полісемічна лексема *glauben* у змозі виражати як власну думку суб’єкта, так і його віру в щось. Проте віра в той же час вирізняється додатковими психофізичними характеристиками (стан суб’єкта віри і пов’язані з ним емоційні імпульси [5, 138]), що змушує говорити про неї як про вельми специфічний шар епістемічно-семантичного поля.

Семантико-епістемічний блок **розуміння** представляється епістемічно-семантичними примітивами (*verstehen, Verständnis, verständlich, begreifen, begreiflich*) як слухова спроможність (розуміти – чітко чути), усвідомлення смислу, тлумачення, „входження” у стан іншого суб’єкта (розуміти – мати ідентичні почуття або думки, поділяти чиїсь почуття або думки), дружні стосунки (взаєморозуміння через лексему *sich verstehen*), практичне вміння (інфінітивна конструкція *verstehen + zu + Inf.*). У рамках даної підгрупи семантичними ознаками, що конкретизують епістемічне значення, виступають кількісний аспект як об’єкт епістемічної дії (*ermessen*), раптовість досягнення епістемічного стану розуміння (*schalten*) та ін.

Негативні значення **невіри** і **нерозуміння**, як і у випадку з незнанням, можуть передаватися відповідною позитивною лексикою віри та розуміння із запереченням (*nicht verstehen, unverständlich, missverstehen / Missverständnis / missverständlich; nicht glauben, unglaublich, misstrauen, misstrauisch*). Окрім цього певні лексеми можуть виражати епістемічне значення лише у фіксованій структурно-семантичній конструкції із запереченням (*Da steig’ ich nicht mehr durch* [12, 596] = *Ich verstehe das nicht*).

Окреслений лексико-епістемічний масив може, однак, у певних комунікативних контекстах передавати „послаблені” епістемічні імпульси або ж і зовсім втрачати своє епістемічне значення. Так, у словосполученнях *eine wahre Pracht, eine wahre Flut von Zuschriften* [13, 783] лексема *wahr* передає не стільки відповідність дійсності чи внутрішній системі уявлень про світ, скільки виконує емотивно-експресивну функцію. В результаті злиття епістемічного дієслова *kennen* із оператором заперечення у висловленнях типу *die Begeisterung kannte keine Grenze* [14, 2072] предикат набуває значення посесивності та втрачає своє епістемічне забарвлення.

Отже, на підставі сказаного можна зробити такі **висновки**: 1) епістемічні лексеми сучасної німецької мови організовані в єдину ЛСГ на основі передачі ними ідеї „метазнання”; 2) наявність визначених семантичних кореляцій градуваності, антонімії, (квазі)синонімії, полісемії між окремими класами ЕЛСГ доводить як її певну замкненість (автономність) стосовно інших елементів словникового фонду, так і взаємопов’язаність лексем із центральною епістемічною компонентою значення в єдину систему, що характеризується взаємоперехідністю та взаємовпливом складових; 3) німецька мова володіє значним лексико-семантичним потенціалом для вираження не тільки загальної ідеї метазнання, а ще й окремих його відтінків для маркування епістемічних станів і характеристик, що досягається різноплановим набором епістемічних лексем за наявності в їх семантичній структурі індивідуальних сем.

Запропонований аналіз лексичного корпусу сучасної німецької мови з епістемічною компонентою значення може бути використаний при розгляді інших ЛСГ тієї чи іншої природної мови. **Перспективним** вважаємо також дослідження особливостей стійких сполучень і фразеологічних одиниць, що належать до лексико-епістемічного фонду мови, а також подальше вивчення складових даного лексико-семантичного поля з точки зору їх морфологічного, словотвірного і синтаксичного потенціалу для представлення більш повної картини системної організації епістемічного стану та епістемічного модусу мовленнєвої особистості.

ZUSAMMENFASSUNG

Im wissenschaftlichen Aufsatz werden die Besonderheiten der epistemischen Lexeme als Ausdrucksmittel der Idee von Metawissen betrachtet und die Hauptrichtungen der kognitiv-semantischen Korrelationen zwischen den Elementen vom lexikalisch-semantischen Metawissensfeld als Sprachwiedergabe des jeweiligen konzeptuellen Bereichs bestimmt.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Злобина Н.И. Семантика основных глаголов знания в современном немецком языке и их синтаксические и словообразовательные потенции: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. гос. пед. ин-т ин. яз. – М., 1976. – 24 с.
2. Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нерелевантные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1996. – 400 с.
3. Шарандин А.В. Немецкие модальные глаголы в функции выражения эпистемической модальности // Вестник МГУ. Сер. 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 1998. – № 4. – С. 42-51.
4. Радзівська Т.В. Концептуалізація ментального простору в українській мові // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 107 – 117.
5. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М.: Высш. шк., 1981. – 184 с.
6. Приходько А.Н. Высказывание в модально-эпистемическом аспекте // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 42. – С. 21-27.
7. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
8. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.
9. Никитин В.М. Курс лингвистической семантики. – СПб: НЦПД, 1997. – 758 с.

10. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch. – München: Mosaik, 1987. – 1493 S.
11. Приходько А.М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 293 с.
12. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bdn / Hrsg. G. Drosdowski. – Mannheim, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1978. – 2992 S.
13. Das Stilwörterbuch / Hrsg. G. Drosdowski u.a. – Duden: Bd. 2. – Mannheim, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1988. – 864 S.
14. Klappenbach R., Steinitz W. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache (in 6 Bdn) – Leipzig: Akademie, 1978. – 4579 S.